

готовлявшю чисто греческие шлеми, часть которых шла на продажу — фракийцам, эпиротам и вифинцам. Подлинно же фракийские шлеми, представленные парадными экземплярами из Аджигела, Коцофонент и Детройтского музея, еще ждут своего исследования.

Р. С. ОРЛОВ

Південноруський центр художньої металооброби Х ст.

До нашого часу чи не єдиними виробами художньої металооброби Х ст. з Чернігова були відомі срібні окуття ритонів з кургану Чорна Могила. Н. П. Кондаков і Б. О. Рібаков віднесли їх до продукції місцевих майстрів, які під час роботи враховували східні зразки рослинного орнаменту¹.

При зіставленні окуттів з виробами середньодніпровських ювелірів з кладів (масивними золотими браслетами, кільцями, каблучками²) помітні прагнення до розкоші і вишуканості, «степовий» характер мотивів орнаментального декору. Нові тенденції розвитку стилю в мистецтві не лише Чернігівської землі, а і всього Середнього Подніпров'я, на думку Б. І. Маршака, пов'язані з торевтикою Ірану, Середньої Азії і Угорщини³.

Складну сітку різних ремісничих традицій в мистецтві епохи формування Київської Русі А. М. Кірпічников показав у дослідженні, присвяченому спорядженню дружинника, в якому було багато спільних рис з озброєнням та наремінними прикрасами кочовиків південних степів⁴. Виявлені іконографічні паралелі в мистецтві Київської Русі і Сходу: Л. А. Лелеков не без підстав вказує на іранські та середньоазіатські прототипи мотивів на окутті з Чорної Могили, які могли бути привнесені ісламськими майстрами (хорезмійцями), що осіли в Хазарському каганаті і на захід від нього⁵. В. П. Даркевич і Б. І. Маршак розглянули орієнтацію торгових контактів і намітили шляхи до виявлення локальних художніх центрів торевтики в Середній і Східній Європі IX—X ст. з східними впливами⁶. Деякі дослідники вважають, що художнє ремесло Київської Русі Х ст. представлено пам'ятками — «гібридами», де еkleктично переплітаються різні традиції, у тому числі схематизований орнаментальний декор скандинавського походження⁷.

Думки про скандинавські або угорські прототипи декору срібного окуття з Чорної Могили, сюжет яких нібито відтворює скандинавські чи угорські міфологію та епос, не підтверджені документально⁸.

Уявлення про гібридний характер художнього ремесла Русі та його скандинавське чи угорське походження особливо яскравих пам'яток не дають можливості атрибутувати продукцію центрів металооброби і тому ми виключили їх в дальшому з аналізу.

Ремісничі традиції як Північної Європи, так і Сходу вплинули на художню металообробку Київської Русі. Такий вплив розглядався нами як необхідна умова формування художньої культури ранньофеодальної держави⁹. Проте загальна схожість іконографії та стилю окуття з Чорної Могили з степовими і скандинавськими виробами визначається лише найбільш очевидними ознаками стилю євразійського регіону. Значно важливішим питанням є атрибуція пам'яток художньої металооброби, визначення часу і місцезнаходження окремих художніх центрів (майстерень), наскільки це можливо через аналіз малопомітних прийомів виготовлення¹⁰. Вони виявляються при аналізі зображень одних і тих же мотивів, а тому необхідні пошуки деталей костюму, зброї, військового спорядження, що схожі за самими відвертими ознаками. До списку пам'яток, які аналізуємо, включили окуття

з Чорної Могили і руків'я меча з Києва, подібні між собою характерним рослинним орнаментом з мотивом трьох або п'яти пелюсткових квіток.

Найвних пам'яток недостатньо для визначення ремісничої традиції, проте близькі мотиви зображення квітки відомі в художніх виро-

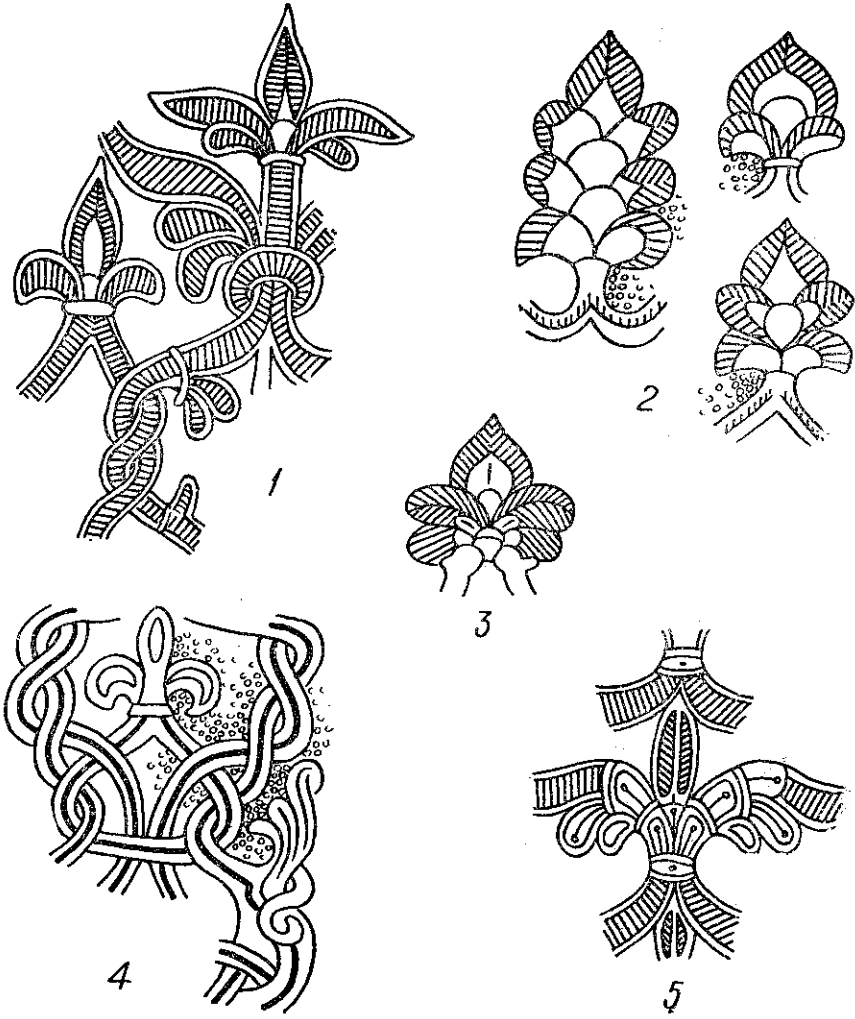

Рис. 1. Мотив квітки в декорі пам'яток X-XI ст.

1 — окуття малого рогу з Чорної Могили, 2 — окуття великого рогу з Чорної Могили, 3 — квадратна бляшка великого рогу, 4 — окуття руків'я меча з поховання № 108 у Києві, 5 — руків'я піхви саблі з Відня.

бах з металу Угорщини, Іраку, в «степовому» мистецтві. Найвний зв'язок між декором окуття з Чорної Могили та будьською торевтикою, а також з так званою шаблею Карла Великого. Декор окуття рогів тура знаходить аналогії серед групи листовидних (мигдалевидних) бляшок, що використовувалися для оздоблення ремнів підперся, підхвостника, суголовного кінської збруї⁴¹. Розкішний срібний з позолотою набір з 20 збруйних листовидних бляшок з поховання № 108 в Києві (за М. К. Каргером) трапився в комплексі з окуттям руків'я меча. Кілька наборів збруйних бляшок походять з курганних могильників Чернігівщини, які Д. І. Бліфельд відніс до чернігівського типу бляшок. Дослідник слушно відзначив зв'язок техніко-стилістичних

особливостей цих наборів з окуттям з Чорної Могили¹². На нашу думку, збруйні набори з околиць Чернігова дають близькі аналогії декору окуття турячих рогів і виступають як важлива ланка еволюції мотивів «стелової» традиції. На рис. 2, 3, 4 передані листовидні бляшки з другого кургану Табаївського могильника і кургану № 16 могильника з уроч. «Берізки» в Чернігові. На жаль, з аналогічними речами з курганів № 18, 42, 145 Шестовицького могильника, а також з розкопок Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви ми мали можливість познайомитися лише за публікаціями¹³. До нашої добірки слід віднести бляху з південноуральських Каранаєвських курганів з мотивом квітки, яка має аналогії серед угорських виробів X ст.¹⁴

Отже, кількість досліджуваних пам'яток становить 17, більшість з яких об'єднана ознаками стилю і всі — мотивом орнаментального декору: 1) трьох- і п'ятипелюсткова квітка на окутті малого рогу тура (рис. 1, 1); 2) трьох-, п'яти- і семипелюсткові квіти, що «зростають» з хвостів та крил істот на окутті великого рогу тура зі сценою чарівного полювання (рис. 1, 2); 3) п'ятипелюсткова квітка на квадратній бляшці великого рогу тура (рис. 1, 3)¹⁵; 4) п'ятипелюсткова квітка на окутті руків'я меча з поховання № 108 у Києві (за М. К. Каргером) (рис. 1, 4)¹⁶; 5) квітка з накладки на сумку з Еперешке в Угорщині; 6) верхівка з мотивами квітів шаблі з Гестередь в Угорщині; 7, 8) квітки на бляшках для оздоблення кіс з Анарч і Сарошпатов з Угорщини; 9) стерлитамакська чарка рубежу VIII—IX ст.¹⁷; 10) квітка з декору золотого глечика з Іраку з ім'ям буїдського еміра Ізз ад-Даула Бахтияра (967—977 рр.); 11) руків'я і піхви шаблі з історико-художнього музею Відня (рис. 1, 5)¹⁸; 12) бляшки з поховання № 108 у Києві, однотипні, 20 екз.; 13) бляшки з кургану № 16 в уроч. «Берізки», однотипні, 10 екз. (рис. 2, 1—10); 14) бляшки з кургану № 16 в уроч. «Берізки» (рис. 2, 11); 15) бляшки з кургану II Табаївського могильника, однотипні, 12 екз. (рис. 3, 1—12); 16) бляшка з кургану II Табаївського могильника; 17) бляшка з кургану № 3 поховання 32 Каранаївського могильника.

З метою виявлення стилістичних характеристик речей з окремих регіонів і зовнішніх зв'язків зіставимо мотив квітки з орнаментального декору всіх 17 виробів за єдиним переліком ознак, до числа яких входять і малопомітні методи виготовлення. Ознаки складаються з кількісної і якісної характеристики окремих елементів мотиву, а також враховують деякі види художньої обробки металу. В 18 групах ознак (I—XVIII) враховується кількість пелюсток (I), їх довжина (II), кут відхилення від осі симетрії (III), форма пелюсток (IV), вигин пелюсток (V), перетин основи (VI), дужка біля основи пелюсток (VII), поділення на частини (VIII), бордюри на пелюстках (IX), штриховка (X), риски з кільцем (XI), завитки з кільцем (XII), ширина пелюсток (XIII), виступи між пелюстками (XIV), розміщення мотиву відносно інших (XV), детальні стеблини квітки (XVI), тло (XVII), технологічні прийоми виготовлення (XVIII). Кожна з груп налічує кілька ознак, наприклад VII. Дужка біля основи пелюстки: 1) на центральній пелюстці, одинарна, 2) на центральній, подвійна та більше; 3) на бокових, одинарна, 4) на бокових, подвійна та більше, 5) на нижніх, одинарна, 6) на нижніх, подвійна та більше. Загальна кількість ознак досягла 99.

Наша система опису недосконала — вона має фіксований перелік ознак, що базується на обмеженій кількості пам'яток. Проте і вона дозволяє перетворити інтуїтивну класифікацію в більш-менш строгу аналітичну процедуру з можливою перевіркою результатів. Картину зв'язків між мотивами, що зіставляються, вдалось виразити кількісно. Для цього використали показник схожості, до якого вдається у своїх дослідженнях Я. А. Шер¹⁹: $f_{ij} = \frac{S^2}{kl}$, де k — кількість ознак першого із мотивів, що порівнюються, l — кількість ознак другого мотиву,

S — кількість ознак, загальних для даної пари, при $1 \geq f_{ij} \leq 0$. Деякі ознаки за значущістю явно поступаються іншим, наприклад, кількість пелюсток на квітці (I) менш важлива ознака, ніж наявність штрихов-

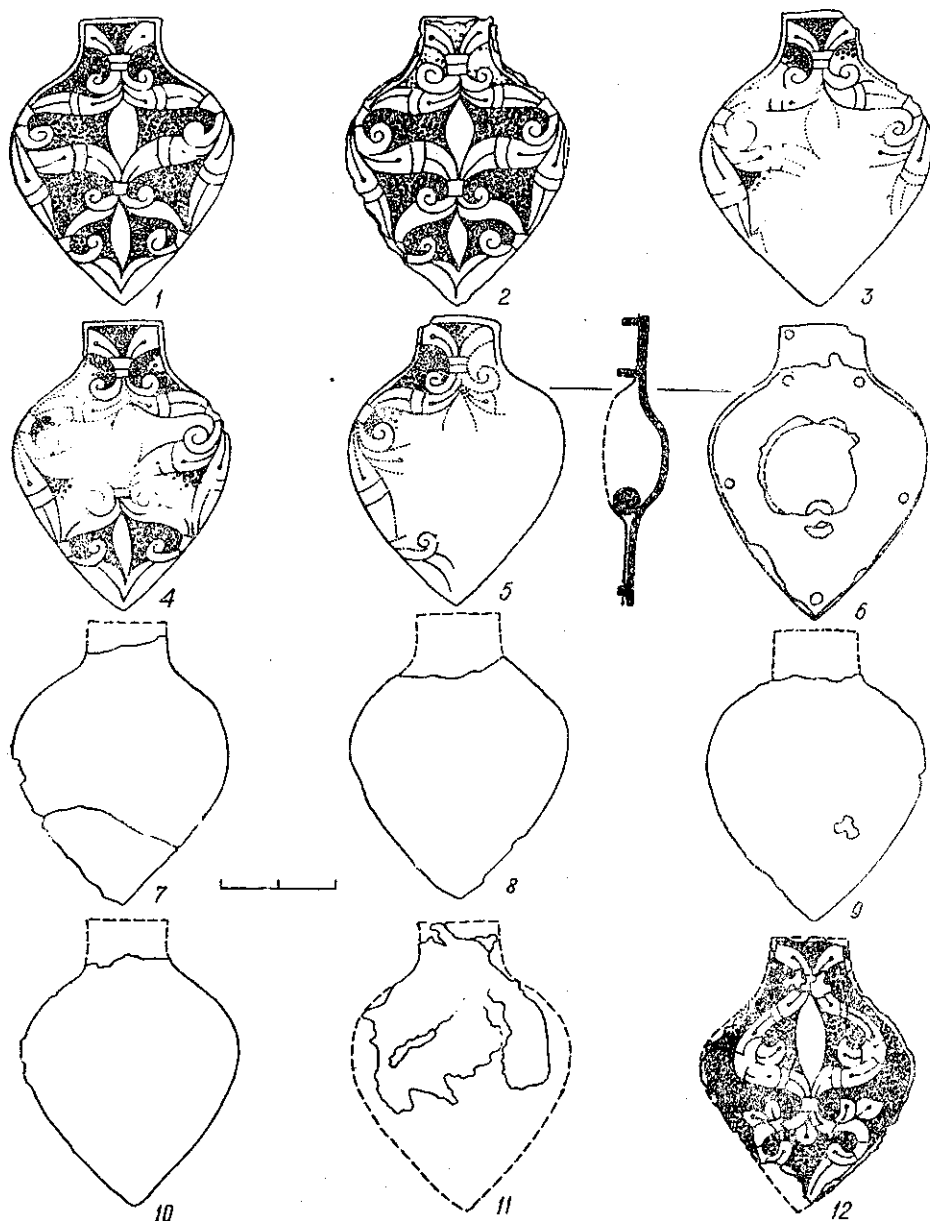

Рис. 2. Листоподібні збруйні бляшки з Чернігова.

ки і місця її нанесення (X; 1—14). Цікаво відзначити, що і такий перелік ознак дав можливість виділити кілька компактних груп. На рис. 4 подається граф зв'язку між групами мотивів, що складається з найбільших значень показника схожості. Дальший формалізований розрахунок мірки утруднюється через малу кількість пам'яток.

Речі з поховань давньоугорської знаті (№ 5—8) об'єдналися в групу з показником схожості 0,56—0,78, де коливання пояснюються впливом різних ремісничих традицій Карпато-Дунайського регіону.

Досить близька до них бляха з Каранайвського могильника (Південний Урал) з найвищим показником між нею і накладкою на сумку з Еперешке — 0,42 і ще значним — до окуття руків'я меча з Києва — 0,37. До однієї групи слід віднести мотиви на речах із Чернігова (уроч.

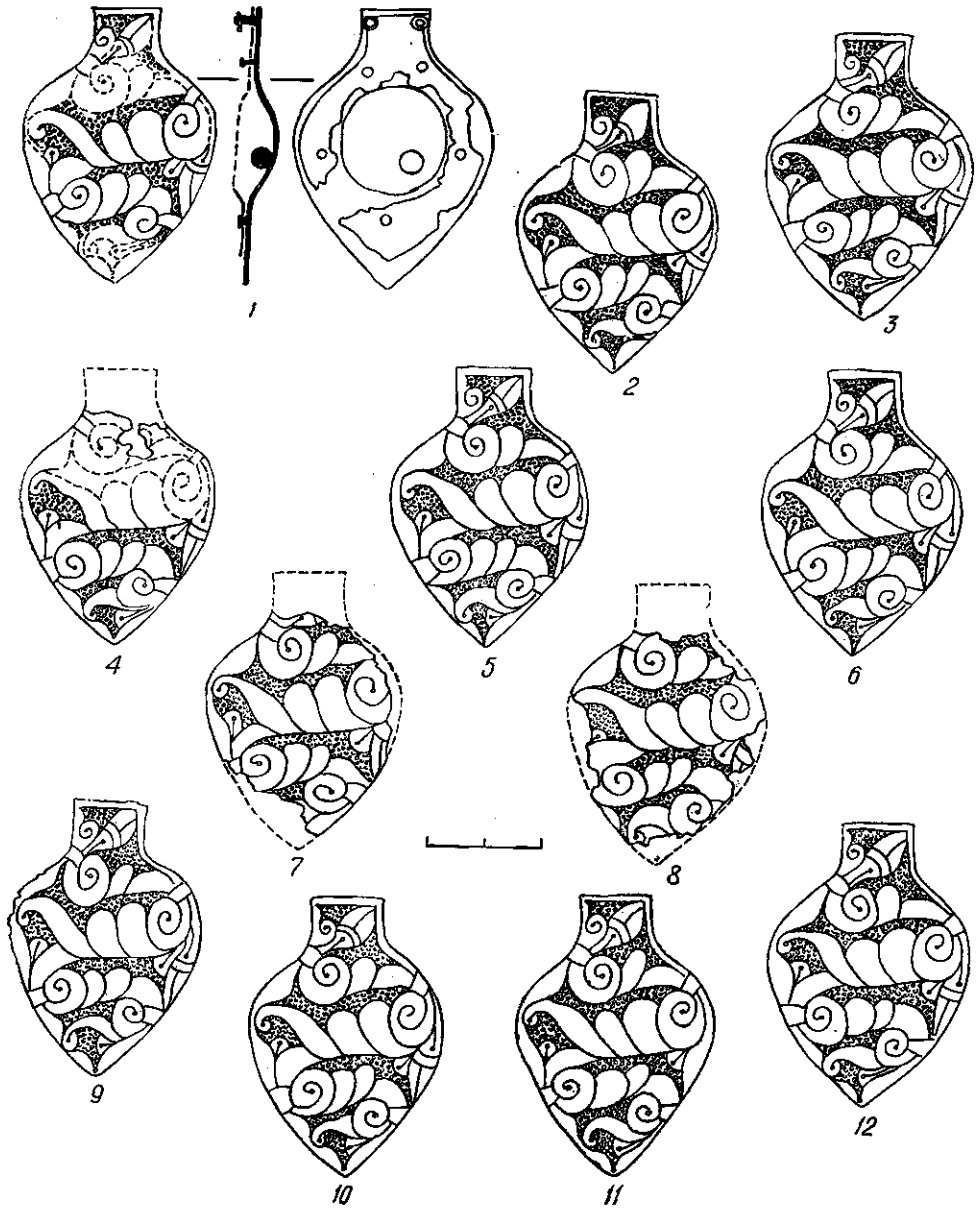

Рис. 3. Листоподібні збруйні бляшки з Табаївського могильника.

«Берізки»), Табаївки (№ 13—15) з показником 0,57—0,89, до іншої — трьох- і п'ятипелюсткові квіти на окутті і квадратній бляшці із Чорної Могили з показником 0,48—0,66. Декор саблі із історико-художнього музею Відня значно ближчий до окуття із Чорної Могили — 0,51—0,55, ніж до угорських речей — 0,21—0,28. Листоподібні бляшки з поховання № 108 в Києві найбільш близькі речам Іраку, Південного Уралу — 0,22—0,24 (табл. 1).

Із загальної кількості ознак близько 22 не є об'єднуючими для усіх груп виробів, а зустріч або взаємозустріч їх характеризує стилістичний зв'язок (табл. 2). Саме тому одиницею порівняння стає художньо-реміснича традиція, за якою слід вбачати регіональні школи і майстерні Південної Русі, що розвивають декор «степового» або східного походження. Таким чином, стилістичні ознаки виступають у ролі класифікаторів, які можуть виділяти типи виробів за стилем незалежно від їх побутового призначення.

Художня школа А. Листоподібні бляшки кінської збруї із

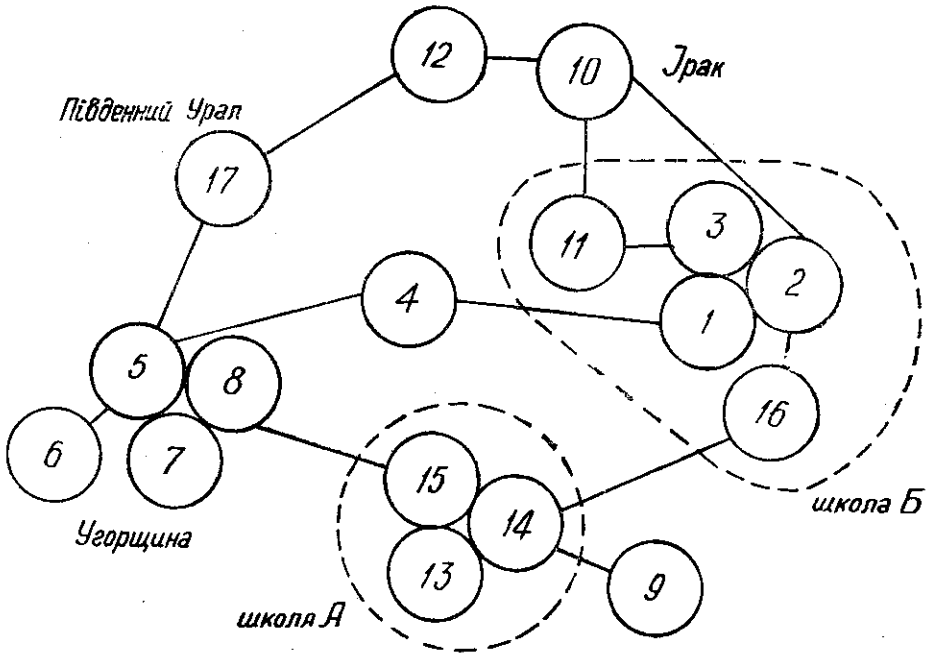

Рис. 4. Граф зв'язку між групами мотивів.

Чернігова (уроч. «Берізки»), Табаївки і, можливо, Шестовиць мають такі ознаки: VI, 1 — перехват біля основи квітки із двох прямих рисок; VII, 2, 4, 6 — подвійна дужка біля основи пелюсток; XVII, 2 — тло для основного мотиву оздоблено пунсоном. Перша ознака зберігається на бляшці з Табаївки (№ 16), яку ми відносимо за трактовкою інших деталей до більш пізньої школи Б. Дві інші ознаки, хоча й рідко, трапляються серед речей угорської серії. Але серед останньої відсутні такі ознаки: IV, 7 — оформлення центральної пелюстки у вигляді трипелюстки; V, 7 — бокові пелюстки розділені на ряд менших. На речах чернігівського походження зовсім відсутні деякі ознаки, дуже характерні для угорського металу; штриховка бордюра центральної пелюстки, бордюр на бокових і нижчих пелюстках, одинарна дужка біля основи пелюсток (табл. 1).

Такі стилістичні прийоми, як перетворення центральної пелюстки в трипелюстку на київських бляшках (№ 12) і розділення бокових пелюсток на бляшках з Табаївки (№ 15), де мотив напівпальмет «хвилювидно» заповнює поле, є вказівкою на вплив традицій Середньої Азії або Ірану²⁰. Схематизація мотиву квітки і нове (гладке й золочене) тло на київських бляшках — розвиток стилю до рубежу X—XI ст. В одному комплексі з бляшками виявлені окуття руків'я меча, що демонструє гладке тло, і кільцева фібула з довгою іглою 210—211 типу (за Я. Петерсеном), що має дату в межах кінця X—се-

Таблиця 1. Показники схожості між мотивами квітки з декору розглянутих пам'яток художньої металообробки.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1																	
2	0,54																
3	0,48	0,66															
4	0,57	0,45	0,35														
5	0,33	0,36	0,28	0,68													
6	0,39	0,35	0,24	0,42	0,64												
7	0,26	0,38	0,21	0,41	0,78	0,29											
8	0,44	0,48	0,29	0,59	0,73	0,56	0,75										
9	0,12	0,13	0,15	0,07	0,13	0,13	0,11	0,09									
10	0,44	0,68	0,38	0,52	0,36	0,28	0,35	0,30	0,21								
11	0,51	0,55	0,32	0,37	0,22	0,28	0,21	0,22	0,18	0,39							
12	0,18	0,19	0,10	0,15	0,17	0,13	0,24	0,21	0,20	0,27	0,12						
13	0,19	0,25	0,18	0,38	0,34	0,24	0,53	0,49	0,27	0,33	0,21	0,19					
14	0,11	0,20	0,14	0,28	0,29	0,24	0,35	0,26	0,35	0,38	0,13	0,11	0,89				
15	0,18	0,24	0,17	0,36	0,41	0,19	0,56	0,38	0,26	0,37	0,20	0,22	0,66	0,57			
16	0,23	0,51	0,35	0,38	0,30	0,20	0,41	0,24	0,07	0,58	0,22	0,13	0,36	0,42	0,40		
17	0,24	0,22	0,15	0,37	0,42	0,07	0,25	0,30	0,23	0,24	0,15	0,25	0,21	0,13	0,36	0,09	

Таблиця 2.

Присутність ознаки*	Мотив квітки на виробі																
	Угорщина				Київ, меч	Відень	Чорна Могвила			Табаївка	Ірак	Шаленний Урал	Київ, блишки	Чернігів, Табаївка			Стерліта-мак
	7	6	5	8	4	11	1	3	2	16	10	17	12	13	15	14	9
IV, 7												×	×				×
V, 7												×	×				×
VII, 2, 4, 6	×									×				×	×	×	×
XVII, 2		×				×								×			×
II, 2							×	×	×								
IV, 1								×	×								
VI, 1										×					×	×	
VI, 6								×									
XIII, 1		×						×	×	×	×		×				
IV, 4		×						×	×	×							
XV, 4						×		×	×	×							
X, 9						×		×	×	×	×						
V, 2				×				×	×	×							×
V, 4					×	×	×	×	×	×		×					
IX, 1	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
XI, 1	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
X, 6	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×				
XIV, 2		×				×						×	×				
XVII, 1	×					×		×			×	×	×		×		
IX, 2		×			×	×	×	×				×	×				
IX, 3		×			×	×	×	×				×	×				
VII, 1, 3, 5		×	×		×	×			×	×			×				

* II, 2 — центральна пелюстка довша за бокові; IV — форма пелюсток: 1 — центральна, гостра, бокові закручені, 4 — нижні бокові заокруглені, 7 — центральна пелюстка у вигляді трипелюстки; V — вигин пелюсток: 2 — бокові закручені донизу, 4 — нижні — донизу, 7 — бокові розподілені на пелюстки; VI — перетин основи: 1 — прямий, 6 — бордюр на перетині; VII — дужка біля основи пелюсток: 1, 3, 5 — одинарна, 2, 4, 6 — подвійна; IX — бордюр на пелюстках: 1 — центральна, 2 — бокові, 3 — нижні; X — штрихівка: 6 — бордюра центральної пелюстки, 9 — поля центральної пелюстки; XI — риска з кільцем: 1 — в дужці центральної пелюстки з одним кільцем; XIII, 1 — центральна пелюстка ширша за бокові; XIV, 2 — виступи між пелюстками оформлені як бокові пелюстки; XV, 4 — квітка через основу переходить до рослинно-стрічкового плетіння; XVII — тло: 1 — гладке або вибране, 2 — пунсоне.

редини XI ст.²¹ Це підтверджує нашу схему розвитку рослинного декору. На зв'язок з джерелами однієї з угорським ремеслом традиції вказує досить значний показник між накісником з Анарч (№ 7) та чернігівськими і табаївськими бляшками (13—15) — 0,35—0,56 (табл. 2).

Декор листоподібних бляшок збруйних наборів із Чернігова, Табаївки (Шестовиць?) своєрідно відбився в оздобленні інших бляшок

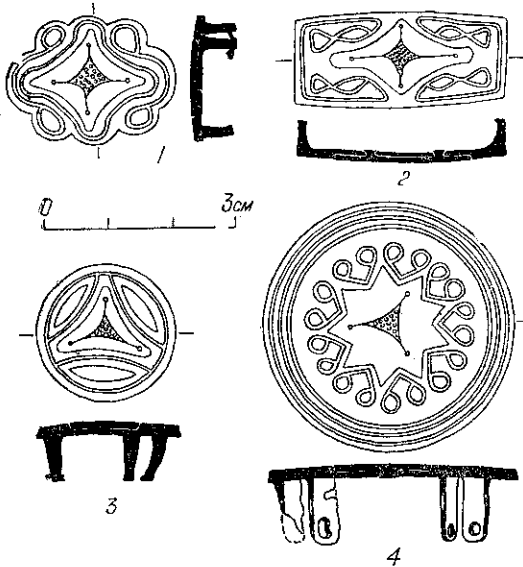

Рис. 5. Бляшки з Табаївського могильника.

цих же наборів (рис. 5 (1—4)). Виявлено овальні з виступами бляшки (Чернігів, Табаївка, Шестовиці, рис. 6, 8), прямокутні (Табаївка, Шестовиці, рис. 6, 10), трикутні (Табаївка, рис. 6, 4), круглі (Табаївка, рис. 6, 14, 15). По краю бляшок проходить подвійна контурна риса з срібного дроту. По центру — вставка у вигляді ромба, трикутників або багатопроменевої зірки. В середині цієї вставки виконаний різцем мотив ромба або трикутника з пунсонним полем на золоченому тлі. Трапляється також елемент, відомий на листоподібних бляшках — риска з кільцем. Велика кругла бляха з Табаївки (рис. 6, 14) містить потрібну контурну риску і серцевидні мотиви, що виконані з срібного дроту.

Для майстерень школи А характерними є певні технологічні прийоми виготовлення. Листоподібні підвіски до ремнів кінської збруї відливалися у двобічних глиняних формах. У глині був зроблений відбиток готового виробу, який чеканився з тонкої металевої платівки. Саме через це на зворотному боці бляшок (крім штифтів кріплення) зберігся рельєф декору. Окремі деталі рослинного орнаменту пророблювалися різцем, а чеканом наносилось пунсонне тло. Крім того, з зворотного боку за допомогою коротких (до 1 мм) штифтів кріпилась тонка мідна платівка, а в сферичний виступ вкладалася мідна куля діаметром близько 4 мм (рис. 2, 5; 3, 1).

Бляшки інших типів відливалися в кам'яних двобічних формах з усіма жолобками, що призначалися для інкрустації срібним дротом. Жолобки додатково були пророблені гострим і круглим чеканом для кращого з'єднання. Окремо відливалися вставки у вигляді ромба, трикутника тощо, що мали товщину близько 0,5—1 мм і кріплення у вигляді 1—2 штифтів. Орнамент виконувався різцем і чеканом, а бордюр зберіг залишки золочення.

Табаївський збруйний набір має достатньо окремих деталей для розуміння конструкції збруї. Існуючі аналогії, зокрема, серед зображень кінської збруї X—XII ст.²² дають можливість зробити реконструкцію розміщення металевих деталей, а звідси розміщення ремнів на коні (рис. 7). Наведені типи бляшок чернігівських збруйних наборів були дуже поширені серед старожитностей Східної Європи, в більшості як наремінні прикраси. Так, навіть рідкому типу круглої бляхи з серцеподібними мотивами (рис. 6, 14) є аналогія із Гнездова²³. Відзначимо, що найбільш близькі мотиви ромбоподібних фігур зустрічались у давньоугорському мистецтві, наприклад на поясних бляшках з кургану № 4 Земпліна (Словаччина), на накісних (?) круглих бляхах з Фундорта (Угорщина)²⁴.

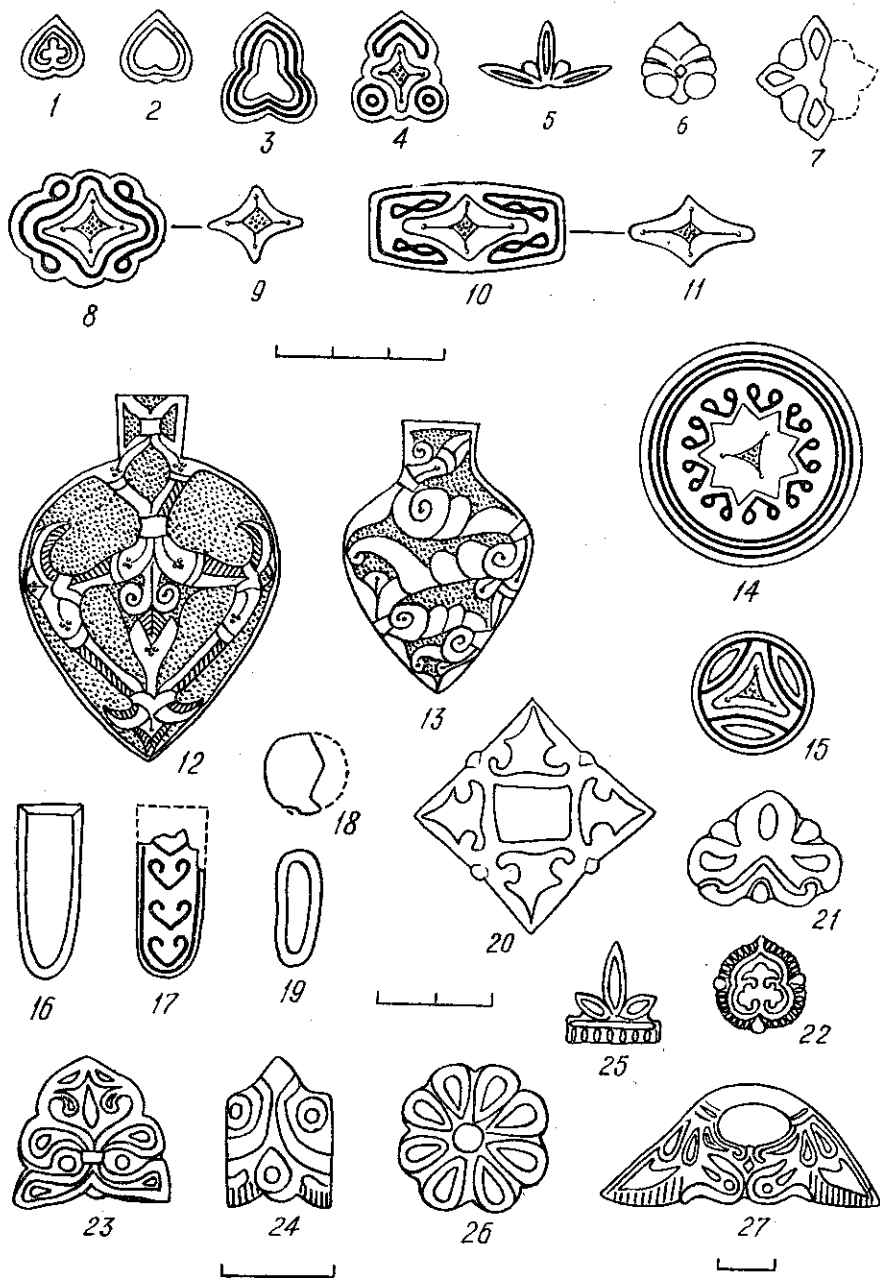

Рис. 6. Наремінні прикраси з Чернігова, Табаївки, Шестовиць.

Продукція майстерень школи А не вичерпується перерахованими типами. Сюди ж відносяться і тип квадратної бляхи від шкіряної сумки з декором серцеподібних мотивів. Д. І. Бліфельд вважав, що така бляха з Чернігова, з Шестовиць і з могильника поблизу с. Новий Білоус виготовлена одним майстром (рис. 6, 20)²⁵. З Чернігова і Табаївки походять також серцеподібні бляшки, трипелюсткові, квадратні, чотирихпелюсткові наконечники з серцеподібними мотивами, а також бляха-петля (рис. 6, 1—20).

Типи цих бляшок з Півдня Русі поширювалися далеко на Північ і знахідки квадратних блях з дещо відмінними деталями мотивів серцеподібних фігур походять з Гнездова і Бірки²⁶. Наконечники з серцеподібними мотивами, що аналогічні наконечникам з кургану № 16

в уроч. «Берізки» (рис. 6, 17) і наконечникам з кургану № 18 Шестовиць, знайдено в Гнездові²⁷, а також на Готланді в Скандинавії і навіть в Ісландії²⁸. Е. С. Могуревич вважає, що квадратні бляшки типу рис. 6, 7 (курган № 16 з уроч. «Берізки») були завезені в Прибалтику по дніпровському торговому шляху, можливо, давньоруськими торговцями²⁹.

Специфіка ремісничого виробництва в південноруських майстернях характеризується рецептурою сплавів. Методом спектроаналітичного аналізу досліджено 70 предметів 18 типів наремінних прикрас з Чернігова, Табаївки, Нового Білоуса*. Характер розподілу домішок олова, свинцю, цинку, срібла, вісмуту, сурми, миш'яку, нікелю, золота встановлюється за допомогою частотного статичного аналізу. На гістограмі розподілу концентрацій чітко встановлюється межа штучного легування цинком — з 0,3%, що значно нижче межі для металу Новгороду³⁰ (рис. 8). Межа для олова, свинцю, срібла встановлюється за допомогою кореляційних графіків взаємозалежності (рис. 9). Для олова і свинцю кордоном є 0,3%, для срібла — від 0,3 до 1%. Частотні гістограми свідчать про нормальний розподіл мікродомішок вісмуту, сурми, миш'яку, нікелю, золота, що свідчить про геохімічну однорідність металу. Інтервали концентрацій досить широкі, значна насиченість вісмутом, сурмою, нікелем, золотом. За аналітичними даними було виділено 11 рецептів сплавів на основі міді і сплав типу білону (рис. 10). Більшість предметів виготовлена з невідомого до цього сплаву — срібної та олов'янисто-срібної міді (табл. 3). В тому, що срібло правило за лігатуру по типу свинцю або олова, свідчить факт його використання в сплаві для одного типу бляшок замість олова і свинцю в тих же межах від 0,3 до 2,5%, а в одному випадку до 5% (рис. 6, 10, 13; табл. 2). У деяких випадках стародавній майстер, що виготовляв один тип наремінної деталі, для легування використовував цинк — до 4,6%. Це стосується насамперед листовидних бляшок з Табаївки, де цинкова лігатура замінила олово і свинець, концентрація яких не перевищує сотих і до одної десятої відсотка (рис. 6, табл. 2).

Краще розв'язати питання металургійної традиції південно-руських майстерень дозволяє серія аналізів наремінних прикрас з рослинним декором і типів речей прибалтійського або скандинавського походження з Шестовиць**. До останньої серії входять наконечники піхов мечей з прорізними зображенням птаха з розпростертими крилами (3 екз.), окуття піхов скрамосаксів (3 екз.), різні деталі держателів, ланцюгів і окуття турячих рогів, кругла фібула з довгою іглою (237-й тип за Я. Петерсоном), підковоподібна фібула з багатогранчастими голівками (24-й тип за ярославськими могильниками). До колекції зараховано деякі шайби і овальні сплюснені кільця, зовсім не типові для Південної Русі. Всі ці знахідки датовані серединою — другою половиною X ст.³¹ На гістограмі концентрацій багаточисельності розподілення вказує на геохімічну неоднорідність металу. Домішки цинку в металі цієї серії вище, ніж в чернігівській, а межа штучного легування — з 1%. Концентрація вісмуту, сурми, нікелю, золота навпаки занижена (рис. 8). Кореляційні графіки Bi-Ag, Bi-As, Bi-S свідчать про відсутність штучного легування сріблом в прибалтійській серії, позитивний зв'язок між Bi і Sb, Bi і As для міді в чернігівській серії і відсутність такого зв'язку в прибалтійській (рис. 9). Результати аналізу вказують на використання майстрами-ливарниками міді різного походження, можливо, з різних родовищ. Рецептура сплавів також яскраво свідчить про різні традиції використання прибалтійськими, скандинавськими і давньоруськими майстернями сплавів з цинкової або цинково-свинцевої міді (рис. 10).

* Аналізи зроблені у лабораторії спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Спектрограми № 11, 58 за 1981 р.

** Спектрограми № 30, 31 від 25 березня 1981 р.

Серія наремінних прикрас з Шестовиць невелика — вона складається з 13 бляшок поширених типів (рис. 6, 7, 21—26). Деякі типи з цих бляшок нам вже відомі з розглянутих наборів Чернігова, Табаївки, Нового Білоуса, наприклад, квадратна бляха типу рис. 6, 7; велика квадратна бляха типу рис. 6, 20. Остання виявлена в одному кургані з дирхемом Наср ібн Ахмеда аш Шаша (935/936 рр. н. е.), тобто наближує дату побутування комплексів з аналогічними бляхами до середини X ст.³² Інші типи поясних прикрас належать до трипелюсткових (рис. 6, 21), які представлені в могильниках Седнева³³, Києва³⁴, а також розеткоподібних (рис. 6, 27), трипелюсткових на основі з псевдозерню (рис. 6, 25). Відзначимо і тип п'ятикутної бляшки з рослинними мотивами, яка застосовується для суцільного покриття ременя (рис. 6, 24). Аналогічні знахідки виявлено в кургані № 7 поблизу Седнева³⁵, в Петровському могильнику³⁶, в похованні № 904 Бірки³⁷. Декор цих бляшок складається з рослинних пагонів, що закінчуються пелюстками з явними ознаками школи А — частковою штриховкою.

Привертає увагу одна бляшка, де килимовий візерунок майже без тла композиційно нагадує рослинні пагони з пелюстками на виробих з кургану Гульбище³⁸. Декор з невеликих трипелюсток на серцеподібних бляшках типу рис. 6, 22 вказує на використання мотивів, дуже характерних для IX ст., особливо в салтівському та угорському прикладному мистецтві³⁹. Ці знахідки з Шестовиць засвідчують етап розвитку типів наремінних прикрас і рослинного декору ближче до початку X ст. (рис. 11, 1).

З Шестовиць (курган № 96) походить велика квадратна бляшка, що вкрита виграфікованими геометричними мотивами. Такі мотиви не мають нічого спільного з відомою традицією розвитку рослинного декору. Проте аналогічні знахідки в культурному шарі другої половини X ст. Новгороді і похованні № 716 Бірки підтверджують датування наборів з Шестовиць, Чернігова і Табаївки в межах середини — третьої чверті X ст.⁴⁰ Наремінні прикраси з Шестовиць демонструють рецептуру сплавів, вже відомих нам з чернігівської серії, але значно зросла доля складнокомпонентних сплавів типу $Cu+Sn+Zn+Pb$ і $Cu+Sn+Pb+Zn$ (рис. 10). Підкреслимо, що майстри наремінних прикрас майстерень школи А, незважаючи на обізнаність із сплавами на цинковій або цинково-свинцевій лігатурі, переважно користувались сплавами з переважанням олова і свинцю. Можливо, ця рецептура є не лише спадщиною ранніх часів, а вказує напрямок одержання сировини. Слід зазначити, що майстри не лише Чернігівщини, але й Києва використовували срібло для штучного легування⁴¹. Очевидно, майстри Київської Русі додержувалися принципу тип виробу—тип сплаву. Красномовне свідчення цієї думки ми одержали внаслідок аналізу 27 литих гудзиків з Чернігова, Табаївки, Шестовиць (рис. 8). Про-

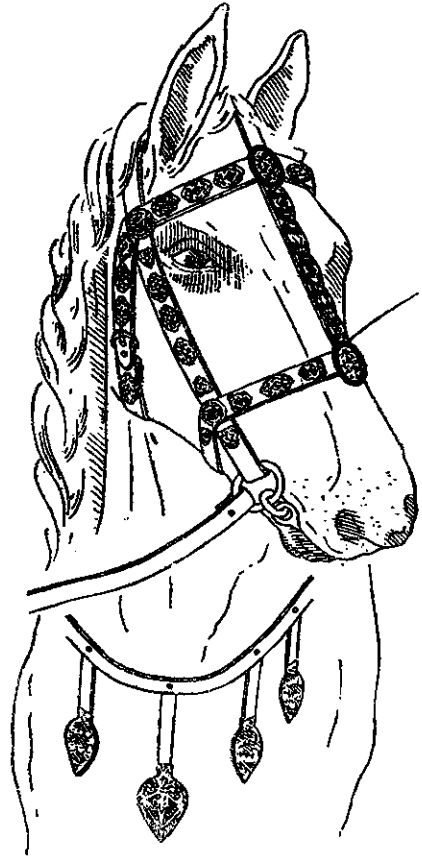

Рис. 7. Реконструкція табайвського набору. Розміщення бляшок на ремінцях оголів'я.

відний сплав для таких гудзиків $Cu+Pb+Sn+Zn$. Зауважимо, що майже всі вони відлиті з складнокомпонентних сплавів, де лігуючі домішки — олово, свинець, цинк.

Близькими типами складнокомпонентних сплавів користувалися майстри гудзиків у Києві⁴². На жаль, кількість аналізів недостатня для виявлення ступеня хіміко-металургійної близькості між серіями.

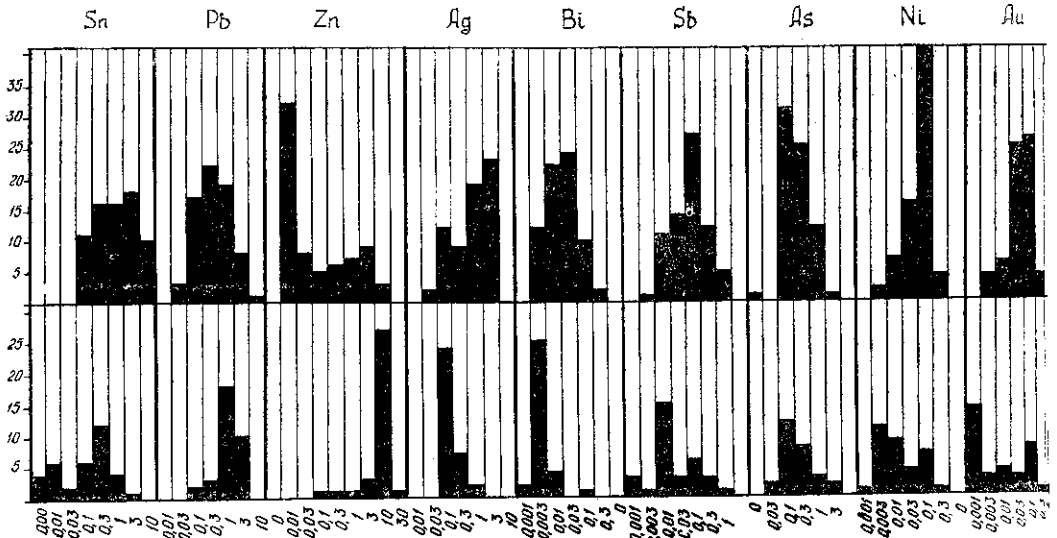

Рис. 8. Гістограма розподілу концентрацій домішок міді у виробах чернігівських майстерень і речах з прибалтійського регіону.

I — вироби з чернігівських майстерень, II — речі прибалтійського або скандинавського походження з Шестовиць.

Явною є близькість між металургійною традицією наремінних прикрас з Шестовиць і бляшок з курганів Південного Приладощя, де багатокомпонентні сплави використовувалися не лише для бляшок, але й для підковоподібних фібул⁴³. Навпаки, фібули скорлупоподібні, деякі підковоподібні з гранчастими голівками, а також гранчасті з шипами, пластинчасті браслети виготовлені з сплавів $Cu+Zn+Pb$ або $Cu+Pb+Zn$ з незначними домішками олова⁴⁴. Нам добре відомо про виготовлення в Ладозі скандинавських типів прикрас: держателів ланцюгів, булавок з кільцем, нагрудних прикрас. Але ні серед ливарних форм, ні серед бракованих виробів немає знахідок, які свідчили б про виготовлення наремінних прикрас з південними мотивами рослинного декору південних шкіл А і Б⁴⁵. Тому зазначимо, що типи багатокомпонентних сплавів з значними домішками олова і свинцю можуть правити за ознаку виробництва речей в південноруських землях, оскільки металургійна традиція Прибалтики, Новгород і Гнездова представлена сплавами на домішках цинку і свинцю (табл. 3)⁴⁶.

Окремо відзначимо металообробку Києва, традиції якої багато в чому співпадають з традиціями чернігівської серії. Ми дослідили чотири бляшки з поховання № 113 в Києві (за М. К. Каргером), що аналогічні бляшкам з Шестовиць (рис. 6, 21)⁴⁷. Сплав кийських ювелірів — це складнокомпонентний сплав типу $Cu+Pb+Sn+Zn$, звичайний для сплаву гудзиків і дуже близький сплаву чернігівських виробів*. Нагадаємо, що срібло в якості лігатури відоме у Києві з бляшки з мотивом багатопроменевої зірки. Саме такий тип бляшок відливався в пірофілітових формочках з Табаївки і Києва⁴⁸. Відома в Києві і технологічна традиція інкрустації срібним дротом⁴⁹.

* Аналізи № 28—31 спектрограми № 17 від 19. II 1981 р.

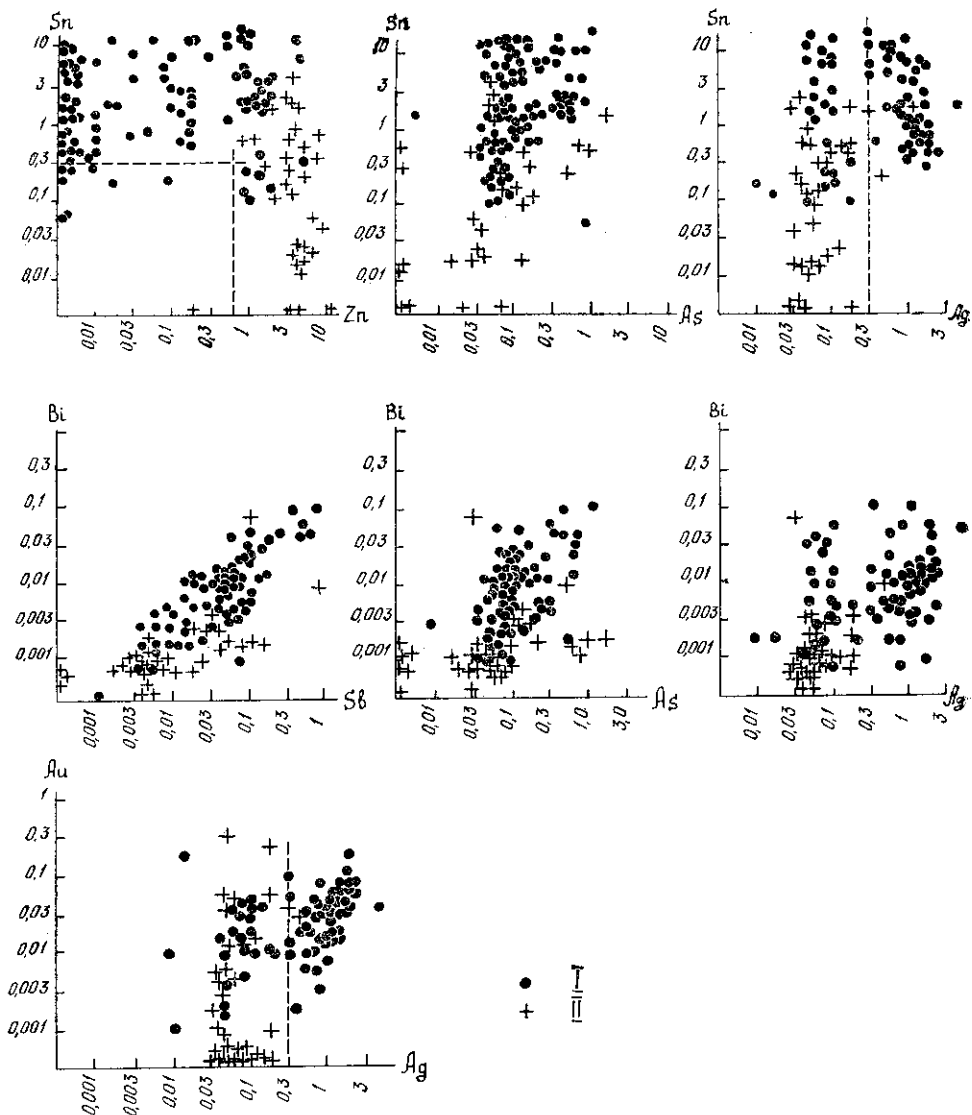

Рис. 9. Кореляційні графіки взаємозалежності основних елементів домішок у виробках чернігівських майстерень (I) і речах з прибалтійського або скандинавського регіону (II).

Художня школа Б. Показник схожості поєднує мотиви квіток окуття з Чорної Могили між собою (0,55—0,73) і з мотивом квітки з шаблі з Відня (0,51—0,55) (табл. 2). Велика листоподібна бляха з Табаївки (рис. 4) займає проміжне місце, але з більшою подібністю до продукції майстерень школи Б. Багато елементів декору (трипелюсткова квітка, що виникла з бокових пелюсток основного мотиву, штриховка центрального бордюру і частини бокових пелюсток, відсутність дужки на пелюстці) дає можливість віднести цю бляшку до традицій декору великого турячого рогу. З угорськими зразками бляшку з Табаївки пов'язують такі ознаки: штриховка стеблини, мотив риси з трьома колами, а з продукцією школи А — характер композиційного розміщення орнаменту, форма перехвату в місці переходу бокових пелюсток в сусідній мотив поєднання під кутом двох прямих перехватів, завиток з кільцем, поділ бокових пелюсток і стеблини на окремі частини тощо. На цій бляшці зберігається пунсоне тло, невисокий рельєф, що зникає в декорі малого рогу, але наявний на руків'ї

і піхвах саблї з Відня (на рубежі X—XI ст.). Зміна стилю проявилась в зменшенні розмірів пелюсток, зникненні риси з кільцем, в розміщенні мотивів в стрічковому плетінні, в штриховці всього поля пелюсток, як і на деяких угорських виробах (рис. 11, 3—6). Ця зміна сталася в 60—70 роках X ст., оскільки окуття з Чорної Могили має більш-менш визначену дату за візантійською монетою Костянтина і

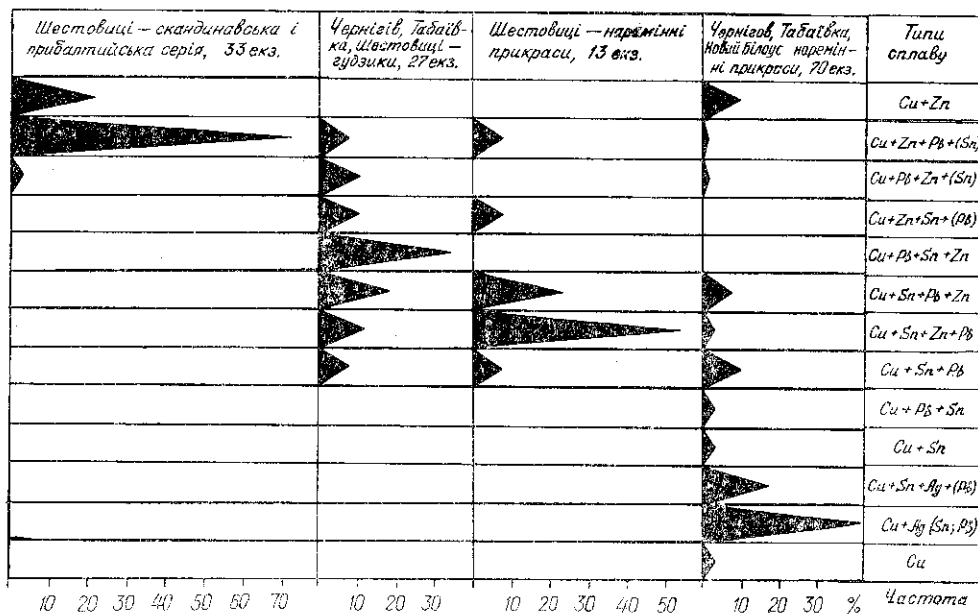

Рис. 10. Схема порівняльної характеристики розподілу виробів за сплавами для чернігівської і прибалтійської колекцій.

Романа (945—959 рр. н. е.). Таким чином, розвиток орнаментального декору школи А проходив дещо раніше, ніж школи Б, і ближче до другої чверті — середини X ст. (рис. 11, 2).

Декор шаблї з Відня показує тенденції розвитку стилю школи Б. Зникає штриховка, дужки на пелюстках, в стрічковому плетінні використовується мотив напівпальмет, край окуття оформлюється у вигляді кількоподібних виступів. Відзначимо, що ці риси декору виходять з традицій школи Б, тобто від 60—70-х років X ст. Така особливість, як контурна риса з черні на стеблині, — поширений прийом в декорі виробів XI ст., наприклад, вуздовкові набори з Гаївки та Сарайли-Кият (рис. 11, 10)⁵⁰. До одного джерела сягає штриховка поля пелюсток на окутті малого рогу і на окутті руків'я меча з Києва (показник 0,63). Проте виконанням інших деталей остання ближче до угорських виробів, наприклад окутті сумки з Еперешке (0,73), до круглої бляхи з Сарошпатоку (0,64). В цьому ми вбачаємо прояв угорської традиції.

Художня школа Б одержала великий імпульс з боку ісламської торевтики, що особливо помітне при зіставленні глечика з Іраку (№ 10, з окуттям турячого рогу, показник — 0,68, та з великою бляшкою з Табаївки, показник — 0,41). Цей вплив проявляється у розвитку орнаменту в бік арабески.

Поширення подібних мотивів орнаментального декору на пам'ятках з Чернігівщини, Угорщини і Болгарії пов'язано з торгово-ремісничими колами східного походження, мабуть, з міст Хазарського каганату⁵¹. Не виключено, що існували прямі контакти воїнів «дружинників кївських князів з майстрами Угорщини або Болгарії»⁵². Проте аналіз продукції південноруських шкіл А і Б виявив конвенціональність декору в регіоні на кордоні з євразійським степом (Кіївська Русь, Угорщина, Болгарія); своєрідність стилістичних і технологічних

Таблиця 3. Розподіл кількості зразків наремінної гарнітури за типами сплавів

Тип бляшки за рис. 6	Тип сплаву												
	Cu+Zn	Cu+Zn+Pb+(Sn)	Cu+Pb+Zn+(Sn)	Cu+Zn+Sn+(Pb)	Cu+Pb+Sn+Zn	Cu+Sn+Zn+Pb	Cu+Sn+Pb	Cu+Pb+Sn	Cu+Sn	Cu+Sn+Ag+(Pb)	Cu+Ag+(Sn,Pb)	Cu	Ag+Cu
1					2	1							
2		1				1							
3											2		
4										1	6		
5													
6					3			1					
7						1					1		
8										4	12	1	
9										2	4		
10								1			4		
11											1		
12								1					
13	7							2		2		1	
14										1			
15										1	1		
16								1	1				
17													
18										1			
19								1					
20			1			1		1					
21					1	1		1					
22		1				1							
23					1	1							
24			1			2		1					
25					1								
26													
27						1							1

традицій металообробки не лише Чернігівщини, а й усього Середнього Подніпров'я.

Традиції художньої школи Б яскраво проявилися у виробках не стільки останньої чверті X ст., скільки XI ст., наприклад в декорі наконечника піхов з поховання першої половини XI ст. в садибі Десятинної церкви, в декорі сабельних перехресть з Гочева і Княжої Гори, в перехресті меча з Києва⁵³ (рис. 11, 7, 8). Загальні для цих речей ознаки: мотив невеликої квітки в плетінні, контурна чорна риса як основний прийом роздріблення стеблин, що переплітаються (замість штриховки). До кінця X—XI ст. декор збагачується новими мотивами, до числа яких входять «меандрові» завитки, наприклад бордюру наконечника піхов з Києва, наконечники поясного набору з кургану поблизу с. Городця (Волинь)⁵⁴, а також канелюроване тло, часто інкрустоване чорно або дротом. Останнє мало місце на численних ліроподібних пряхках (тип А1 за класифікацією Г. О. Федорова-Давидова)⁵⁵. На двостулковому наручній з Білої Вежі декор складається з однієї плетінки з чорною рисою (рис. 11, 9)⁵⁶. Листоподібні бляшки з Києва (№ 12) кінця X—початку XI ст., що демонструють пізній етап розвитку традиції школи А, та наконечник з поховання поблизу Десятинної церкви мають золочене тло для підкреслення основного мотиву. Такі тенденції розвитку тяжіють до візантійської традиції⁵⁷. Золочене тло на угорських срібних та листоподібних бляхах від кінської збруї з поховання в Земпліні може правити за ознаку більш пізнього датування комплексу, ніж запропонованого авторами публікації (кінець IX—початком X ст.)⁵⁸.

Продукція майстерень двох художньо-ремісничих традицій — шкіл А і Б — засвідчує існування в Середньому Подніпров'ї — Черні-

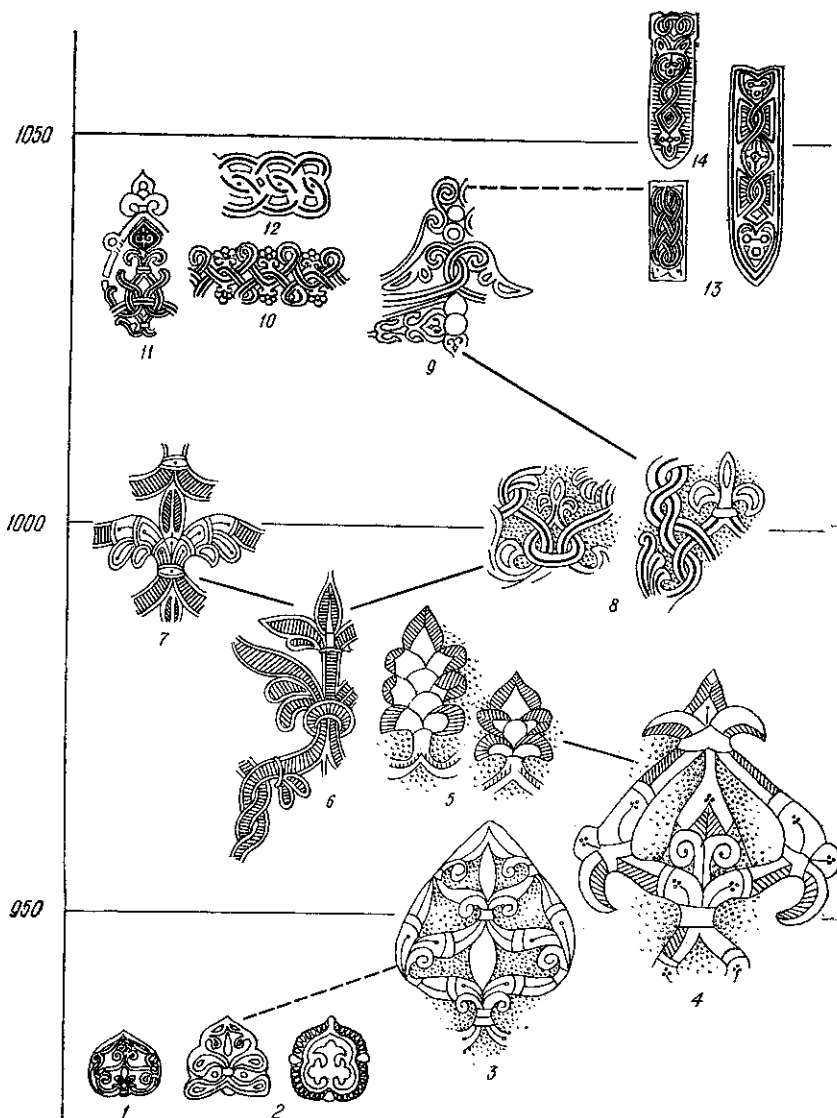

Рис. 11. Схема розвитку декору виробів давньоруських майстерень X—XI ст.
 1 — курган «Гульбище», 2 — Шестовицький могильник, 3 — Чернігів, уроч. «Берізки»,
 4 — Табаївки, 5 — великий ритон з Чорної Могили, 6 — малий ритон з Чорної Могили,
 7 — поховання № 108 в Києві, 8 — шабля з Відня, 9 — шабля з Княжої Гори, 10 — меч
 з Києва, 11 — піхви з садиби Десятинної церкви, 12 — наруч з Білої Вежі, 13 — Ново-
 кам'янка і Первоконстантинівка Херсонської обл., 14 — Каланчак Херсонської обл.

гові або у Києві спеціалізованих майстерень для виробництва металевих деталей костюма, спорядження вершника і коня, зброї і навіть ритуального посуду. Чернігівське ремесло мало стабільний розвиток, стилістичні традиції і технологічні прийоми виробництва. В умовах X ст. організація такого виробництва, на нашу думку, була можлива на базі державних майстерень при князівському господарстві⁵⁹. На знаковий характер продукції майстерень вказує князівська тамга на прямокутних бляшках ременя храпа збройного набору з Табаївки (рис. 6, 10). Зображення знаку нагадує знак на кістяній бляшці з Білої Вежі, тобто є раннім зразком знаку Рюріковичів⁶⁰. Це узгоджується з датою побутування наборів школи А в межах середини 50—70-х років X ст.

Виділення стилістичних ознак південноруських шкіл кольорової металообробки допомагає розкрити складний процес становлення ху-

дожньої металообробки Київської Русі, при якому використовувалися прийоми і мотиви арсеналу східного «степоного» і візантійського мистецтва. Виділена продукція школи А вказує на явну стабільність декору, його еволюцію в бік мотивів окуття ритонів з Чорної Могили. Останні, таким чином, становлять шедевр місцевих чернігівських або середньодніпровських майстрів.

- ¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948, с. 233—239; Кондаков Н. П. Русские клады. — СПб., 1896, т. 1, с. 17.
- ² Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1956, с. 64—65.
- ³ Маршак Б. И. Согдийское серебро: Очерки по вост. торевтике. — М., 1971, с. 55.
- ⁴ Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — М., 1973, — 140 с. — (САИ; Вып. Е1-36).
- ⁵ Лелеков Л. А. Искусство Древней Руси и Восток. — М., 1978, с. 124.
- ⁶ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 147—160; Маршак Б. И. Серебряные сосуды X—XI вв., их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии. — В кн.: Тез. докл. II Всесоюз. конф. по искусству и археологии Ирана. М., 1973, с. 21.
- ⁷ Abrman H. Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit. Med. Fran Lunds Univ. Historiska Museum, 1959. Lund, 1960, S. 110—135; Кирпичников А. Н. Вказ. праця, с. 37.
- ⁸ László G. Steppenvölker und Germanen: Kunst der Völkervanderungszeit. — Berlin, 1971, S. 102—112; Свириц А. Н. Ювелирное искусство Древней Руси XI—XVII вв. — М., 1972, с. 24.
- ⁹ Орлов Р. С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. — В кн.: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — Киев, 1981, с. 163—174.
- ¹⁰ Маршак Б. И. Согдийское серебро..., с. 16, 17, 90.
- ¹¹ Орлов Р. С. Вказ. праця, с. 166—167.
- ¹² Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиць. — К., 1977, с. 50—52; Бліфельд Д. І. Десянянська археологічна експедиція 1946 р. — АП АН УРСР, 1955, т. 5, с. 12—21; Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник в Чернігові. — Археологія, 1965, т. 18, с. 105—138.
- ¹³ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки..., с. 193, табл. IV, 2, рис. 35; ОАК за 1911 г., с. 61—62, рис. 107.
- ¹⁴ Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв., 1881, с. 108, рис. 58, 25.
- ¹⁵ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916, с. 12, рис. 14; с. 13, рис. 15; с. 14, рис. 16; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 46, рис. 18.
- ¹⁶ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, с. 169—172, табл. XIII.
- ¹⁷ Dienes I. Die Ungarn um die zeit der Zandnahme. — Budapest, 1972, taf. 13, 35, 36; Даркевич В. П. Вказ. праця, с. 91, табл. 16, 4.
- ¹⁸ Grube I. Ernst. Islámské umění. — Praha, 1973, S. 20, obr. 5; Маршак Б. И. Вказ. праця, с. 55; Кирпичников А. Н. Так называемая сабля Карла Великого. — СА, 1965, № 2, с. 268—276.
- ¹⁹ Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980, с. 50—59.
- ²⁰ Маршак Б. И. Вказ. праця, табл. 42, 44; Маршак Б. И. Раннеисламские бронзовые блюда. — ТГЭ, 1978, т. 19, с. 26—52.
- ²¹ Petersen J. Vikingetidens smykker. — Stockholm, 1929, S. 185.
- ²² Орлов Р. С. Вказ. праця, с. 167, рис. 2.
- ²³ Сизов В. И. Курганы Смоленской губернии. — МАР, 1902, № 26, табл. II. I.
- ²⁴ Budínský-Křička V., Fettich N. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. — Bratislava, 1973, abb. 21; 48, 3, 4.
- ²⁵ Бліфельд Д. І. Вказ. праця, с. 53; Бліфельд О. І. Давньоруський могильник в Чернігові..., с. 136.
- ²⁶ Сизов В. И. Вказ. праця, табл. II, 6, 7; Abrman H. Birka I. Die Gräber: Tafeln. — Uppsala, 1940, taf. 91, I.
- ²⁷ Сизов В. И. Вказ. праця, табл. III, 40.
- ²⁸ Jansson I. Ett rembeslag an orientalsk tup funnet på Island. Vikingatidens orientalska bälten och deras enrasiska sammanhang. — TOR, 1978, vol. 17, s. 383—420, fig. 1; 6.
- ²⁹ Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. — Рига, 1965, с. 80—81, табл. 16, 2.
- ³⁰ Коновалов А. А. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216.
- ³¹ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки..., с. 101—110.
- ³² Там же, с. 90.
- ³³ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 55, рис. 68.
- ³⁴ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 184, рис. 31.
- ³⁵ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 55, рис. 65.
- ³⁶ Мальм В. А. Поясные и сбруйные украшения. — В кн.: Ярославское Поволжье X—XI вв., М., 1963, с. 69, рис. 40.

- ³⁷ *Abtman H.* Birka, I, taf. 91, 2.
- ³⁸ *Рыбаков Б. А.* Вказ. праця, с. 39, рис. 13.
- ³⁹ *Халикова Е. А.* Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. — СА, 1976, № 3, с. 141—156.
- ⁴⁰ *Блифельд Д. I.* Вказ. праця, с. 170; *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода X—XV вв. — М., 1981, с. 159, 160, рис. 63, 1; *Abtman H.* Birka I, taf. 136, 3—A.
- ⁴¹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка у Києві в X ст. — Археологія, 1983, 42.
- ⁴² *Максимов Е. В., Орлов Р. С.* Могильник X ст. на горі Юрковиця у Києві. — Археологія, 1982, 41.
- ⁴³ *Бранденбург Н. Е.* Курганы Южного Приладожья. — МАР, Спб., 1895, № 28, с. 51, табл. 6, 3; 27; с. 34, табл. II, 2.
- ⁴⁴ Там же, с. 30, 34, 40.
- ⁴⁵ *Корзухина Г. Ф.* Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладого. — КСИА АН СССР, 1973, вып. 135, с. 35—40; *Давидан О. И.* Бронзолитейное дело в Ладого. — АСГЭ, 1980, вып. 21, с. 59—67.
- ⁴⁶ *Коновалов А. А.* Вказ. праця, с. 205—216; *Черных Е. Н., Ховерте Д. Б., Барцева Т. Б.* Металлургические группы цветного металла I тысячелетия н. э. из Прибалтики. — КСИА АН СССР, 1969, вып. 119, с. 109—120; *Пушкина Т. А.* Гнездовское поселение в истории Смоленского Поднепровья (IX—XI вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1974, с. 15—16.
- ⁴⁷ *Каргер М. К.* Вказ. праця, с. 184; рис. 31; *Блифельд Д. I.* Вказ. праця, с. 118—119, табл. III, 3.
- ⁴⁸ *Блифельд Д. I.* До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX—X ст. — Археологія, 1954, вып. 9, с. 30—41; *Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю.* О ремесленном производстве на Киевском Подоле. — СА, 1980, № 2, с. 203—209.
- ⁴⁹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 10.
- ⁵⁰ *Кирпичников А. Н.* Вказ. праця, с. 20—33.
- ⁵¹ *Орлов Р. С.* Некоторые особенности..., с. 169.
- ⁵² *Ширинский С. С.* Угорські речі в курганах Русі X ст. — В кн.: *Слов'яноруські старожитності. К., 1969, с. 118—124; Немет П.* Образование пограничной области Боржавы. — В кн.: *Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, с. 206—220.*
- ⁵³ *Корзухина Г. Ф.* Из истории древнерусского оружия XI ст. — СА, 1950, вып. 9, с. 63—94; *Кирпичников А. Н.* Вказ. праця, табл. XI.
- ⁵⁴ *Штейнгель Ф. Р.* Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897—1900 гг. — АЛЮР, 1904, № 4/5, табл. XII.
- ⁵⁵ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966, с. 42.
- ⁵⁶ *Плетнева С. А.* Кочевнический могильник близ Саркела-Белой Вежи. — МИА, 1963, № 109, с. 224, 225, рис. 26, 6.
- ⁵⁷ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 17.
- ⁵⁸ *Budinský-Kříčka V., Fettich N.* Op. cit., s. 48.
- ⁵⁹ *Орлов Р. С.* Художня металообробка..., с. 12.
- ⁶⁰ *Артамонов М. И.* Саркел-Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, с. 74, рис. 52.

Р. С. ОРЛОВ

Южнорусский центр художественной металлообработки X в.

Резюме

В статье рассматриваются памятники художественной металлообработки из дружинных погребений преимущественно Чернигова и его окрестностей, датированные исследователями в пределах X в. Особо следует отметить серию однотипных листовидных блях, применявшихся для украшения конской сбруи. Выделен ведущий мотив орнаментального декора — мотив цветка и его 99 признаков. Декор рассматриваемых памятников имеет ближайшие аналоги в художественном металле Венгрии и в декоре некоторых памятников евразийской торевтики. При сопоставлении мотивов использован показатель сходства. Это позволило представить художественно-ремесленные традиции региональных южнорусских мастерских и выделить две школы — А и Б.

Орнаментальный декор школы А прослежен в наременных украшениях из Чернигова, Табаевки, Шестовиц и на аналогичных изделиях из Киева. Школа А имеет общую с венгерскими памятниками традицию декора среднеазиатского или степного происхождения. Спектроаналитический анализ украшений позволил выделить 12 рецептов сплавов с преобладанием оловянно-свинцовой лигатуры. Необычным является легирование серебром (от 0,3 до 5%) или серебром и оловом. Находки наременных украшений с признаками школы А в Гнездове, Южном Приладожье, Прибалтике и Скандинавии свидетельствуют об участии южнорусских ремесленников в распространении данных типов украшений по торговым путям. Изделия северного происхождения,

из Шестовиці отлічаються не толькі декором, но і рецептурой сплавов (цинково-свинцовая лігатура). Развитие декора школы А наблюдается с конца IX—начала X в. до конца X в.

Традиции декора школы Б отчетливо прослеживаются с 50—70-х годов X в., которыми датируются наиболее яркие памятники, в том числе и оковки ритонов из Черной Могилы. Признаки этой школы проявились в декоре ножен, навершия и перекрестия так называемой сабли Карла Великого из историко-художественного музея Вены. Большая листовидная бляха из кургана II Табаевского могильника имеет признаки обеих школ (рис. 4). В изделиях школы Б заметно сильное воздействие исламской торевтики, о чем свидетельствует развитие орнамента в сторону арабески.

В конце X—начале XI в. происходят существенные изменения в мотивах орнамента, усиление их графического начала. Это отвечает основным приемам декора византийского прикладного искусства.

В. М. ЗОЦЕНКО

Експорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику

У численній історико-археологічній літературі, присвяченій культурно-економічним контактам Давньоруської держави з племінними територіями балтів і прибалтійських фіно-угрів, зв'язки Києва (ширше — Середнього Придніпров'я) з цим регіоном Східної Європи до останнього часу спеціально не досліджувались. Тому більшість речей, які вироблялись у середньодніпровських ремісничих майстернях, були не визначені серед інших виявлених в Прибалтиці давньоруських виробів. Деякі дослідники вважають, що у балтійській торгівлі панувала монополія північноруських міст протягом всього періоду існування Давньоруської держави¹.

В результаті вивчення давньоруської зброї радянські дослідники довели, що Київ та його земля в X—середині XIII ст. були могутнім і широковідомим в середньовічному світі центром по виготовленню зброї². Як експортера зброї відображає Київ невідомий автор «Худуд ал-Алам» («Книга між світу», закінчена у 989 р.): «Куйа. а — місто русів, найближче до мусульманів... З нього вивозять різні хутра та цінні мечі»³. Археологічні ж знахідки давньоруської зброї, більшість якої виготовлена київськими зброярами (під Києвом розуміємо взагалі середньодніпровську округу, яка економічно і адміністративно являла єдину територіальну систему) в інших частинах тогочасного світу, можуть бути лише підтвердженням того, що ця категорія товарів збувалася не лише на ринках мусульманського Сходу, але й Півночі, Заходу і Північного Заходу.

Серед двогострих мечів, виявлених на балтійських землях, відомі 3 екз., походження яких можна пов'язати з середньодніпровським зброярським центром. За типологією давньоруських мечів, які розробив А. М. Кірпічников, вони відносяться до типу «А — місцевий» і датовані другою половиною X—XI ст. Автор наводить 9 екз. мечів цього типу, які географічно розподіляються так: Південна Русь — 4 (Київ-1; с. Глухівці Бердичівського р-ну Житомирської обл. — 1; с. Карабчіїв, Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. — 1; с. Краснянка, затоплене Печенізьким водосховищем, Харківська обл. — 1); Північно-Східна Русь — 1 (Стара Рязань); Південно-Східна Прибалтика — 1 (Паланга); фінська частина Скандинавії — 3⁴. Статистично-територіальний розподіл знахідок разом з художнім оформленням руків'я цих мечів вказує на їх виробництво в Південній Русі (80% виявленої на території Русі кількості мечів), найбільш імовірно у Києві та його найближчому оточенні, де в X — на початку XI ст. яскраво проявився новий декоративний стиль, який еклектично поєднав речі, вироблені в традиціях Сходу і Півночі⁵.

Як вже згадувалось, один із мечів типу «А — місцевий» із Паланги (скальво-куршське порубіжжя) виявлено у похованні XI ст. (№ 285);